

Історія "Новоросії" та її етнічний склад у XIX сторіччі

Олег Гава

У XIX ст. у "Новоросію" переселялися переважно вихідці з українських земель Російської імперії. Частка українців у Херсонській та Катеринославській губерніях складала 74%. А "великоросіян" у Херсонській губернії (включно з Одесою) було тільки 3%.

Від редакції: Заступник голови фракції Партії регіонів у ВР Олег Царьов повідомив про плани за допомогою місцевих референдумів створити "нову федеративну республіку Новоросія" на території 8 областей України - Харківської, Луганської, Донецької, Дніпропетровської, Запорізької, Миколаївської, Херсонської та Одеської.

"Новоросія розташується у межах Новоросійської губернії", - "уточнив" Царьов.

Не факт, що нардеп-сепаратист узагалі розуміється на історії та географії регіону. Найімовірніше, Царьов просто повторив квітневий виступ Путіна про те, що Південь та Схід України, "користуючись царською термінологією, є Новоросією", яку більшовики нібито незаконно передали Українській РСР у 1920-х роках, а тамтешнє населення є етнічними росіянами, яких негайно треба захистити.

"Історична Правда" попросила одеського історика Олега Гава розповісти про те, хто ж населяв Південь та Схід України у царські часи.

Але спершу зробимо **екскурс у минуле** так званої "Новоросії".

В історії України відомі дві **Новоросійські губернії** - адміністративні одиниці Російської імперії другої половини XVIII сторіччя. Вони недовго існували на території Північного Причорномор'я, Приазов'я та Криму.

А тисячі років до того ця степова територія була шляхом міграції кочових племен.

Найбільший на планеті **Євразійський степ** простягнувся на 7 тисяч км - від Угорщини до Китаю, від Дунаю до Хуанхе. Він займає 40% території сучасної України.

Український Степ - нині майже повністю розораний під аграрні культури внаслідок осідлої колонізації

Давні греки називали цю територію Великою Скіфією, європейці Середньовіччя - Великою Татарією, візантійці - Куманією, перси та тюрки - Дешт-і-Кипчак, тобто "Кипчацьке [Половецьке] поле", мешканці України ранньомодерних часів - **Диким Полем** або просто Подем.

Українська частина Євразійського Степу - місце постійної взаємодії і боротьби між кочовим та осідлим способом життя, між Подем та Містом.

Середньовічна **Київська Русь**, яку вікінги називали "Країною Міст" і від якої відраховують свою державну традицію сучасні Україна і Росія, народилася в Лісі. І вийшла звідти, щоб воювати, торгувати і одружуватися з людьми Степу.

Межі Київської Русі і Степу у XI сторіччі. Тьмутаракань, Олешня, Біла Вежа - завойовані островці влади руських князів посеред степового моря

У XIII сторіччі Поле атакує Місто, пересунувши кордон між кочовою і осідлою цивілізаціями. Євразійський Степ став ядром для створення Чингісханом **Монгольської імперії** - від Поділля до Тихого океану, від Новгороду до Гімалаїв.

Величезна кочова держава, площа якої сягала 22% від усієї Землі, швидко розпалася на менші. З XIV сторіччя причорноморські степи входять до складу **Золотої Орди** з центром на Нижній Волзі.

Протягом наступних 200 років Орда теж розпадається. Від неї відколюються окремі держави - Сибірське, Казанське, Астраханське, Казахське, Узбецьке і Кримські ханства, Велике князівство Московське і Ногайська орда.

У XIV сторіччі осідла цивілізація завдає кочовій удару у відповідь. З балтійських лісів виходять молоді і амбітні литовські племена. У союзі з західноруським князівствами вони звільняють від ординської влади правий берег Дніпра, завдавши татарам поразки у [битві на Синіх Водах](#) (на території нинішньої Кіровоградщини) в 1362 році.

Так у Степ приходить **Велике князівство Литовське і Руське**. У 1480-х роках держава, яка є історичним попередником нинішніх України і Білорусі, контролює територію від Балтійського до Чорного морів.

Тим часом уламки Золотої Орди вели між собою тривалу сімейну боротьбу - хто ж із численних нащадків Чингісхана отримає право на верховний золотоординський титул хакана - "хана над ханами". У цих конфліктах переміг **Кримський Юрт**.

В 1502 році кримський хан Менглі I Герай розбиває останнього правителя Орди у битві біля впадіння річки Сула в Дніпро (на півдні нинішньої Полтавської області) і спалює ординську столицю Сарай на Волзі. Чингізидський титул "повелителя двох материків і хакана двох морів" переміщується у Бахчисарай.

На карті нижче зображено **прикордоння осідлої і кочової цивілізацій** у 1480-х роках. Синім позначені українські міста, які вже існували в той час. Червоним - ті, які з'являться пізніше:

Помаранчевим кольором позначені землі **Великого князівства Литовського**, зеленим - **Кримського ханства**, рожевим - Османської імперії

Хоча, звичайно на місці сучасних обласних центрів вирувало життя і в XV сторіччі. Скажімо, на території **нинішньої Одеси** з часів Середньовіччя існувало містечко **Хаджибей** (Кацюбіїв), населене татарами-ногайцями. До того там був литовський порт, ще раніше - італійська колонія, а пізніше - турецька фортеця.

Задовго до приходу імперської адміністрації на хуторах довкола Хаджибея мешкали українці. І саме козацькі полки під проводом Хосе де Рібаса першими видерлися на стіни фортеці Хаджибей у 1789 році. Українці випилювали перші камені ракушняку-черепашнику для будівництва Одеси, вони ж стали першими мешканцями нового багатонаціонального міста.

Але про все по порядку.

У тих же 1480-х роках до Північного Причорномор'я дістається **турецька експансія**. Османська імперія, яка щойно знищила Візантію, розміщує військові гарнізони на берегах Чорного моря. Стамбул, завоювавши італійські колонії на Південному березі Криму, усе більше бере під контроль політику Кримського Юрту.

Поступово кордон осідлої і кочової цивілізації у Дикому Полі перетворюється на кордон між християнством та ісламом.

І, як це часто буває на прикордонні двох цивілізацій, **з'являються люди Кордону**. Тогочасні мешканці Подніпров'я поєднали кочову і осідлу традиції, підкорюючи степові простори з європейським плугом у руках, азійською шаблею при боці і турецьким мушкетом на плечі.

Козаки і міщани, пірати і промисловці **просунулися уздовж Дніпра глибоко в Степ**. На острові Хортиця, де колись у засідці степовиків **загинув київський князь Святослав**, вже в 1550-х був форпост осідлої цивілізації у вигляді збудованого Байдою Вишневецьким замку.

В тому ж таки XVI сторіччі у Степ виходить нова політична сила - **Велике князівство Московське**, яке назвалося царством.

Завдяки золотоординській традиції бюрократичного апарату і централізації влади Москва підкоряє довколишні руські князівства, а в 1550-х знищує Казанське й Астраханське ханства і починає загрожувати Литовсько-руській державі.

В 1569 році Велике князівство Литовське об'єднується з Польським королівством у федеративну державу під назвою **Річ Посполита** (дослівний переклад латинського "res publica"). Це була шляхетська демократія із виборним правителем.

На карті нижче зображена територія Речі Посполитої XVI сторіччя на тлі сучасних державних кордонів:

Червоні цятки показують розташування найбільших міст сучасної України - Львів, Київ, Одеса, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Харків і Донецьк

Українська **реколонізація ординських територій на Лівобережжі** розпочалася саме в часи Речі Посполитої, наприкінці XVI сторіччя. Наші предки заселили південь нинішньої Чернігівщини (північ була відбита у степовиків іще в Середньовіччя, за литовських часів), Черкащину, Сумщину і Полтавщину - часто засновуючи нові міста на старих городищах Київської Русі.

Протягом 200 років українці просувалися на Схід та Південь, освоюючи родючі степові чорноземи.

У XVII сторіччі центр українського життя перемістився на Лівобережжя, бо на козацьких землях правого берега Дніпра кілька десятиріч [тривав кривавий конфлікт](#) між Гетьманською державою, Запоріжжям, Річчю Посполитою, Османською імперією, Кримським Юртом і Московським царством.

Переселенці з Правобережжя колонізували територію нинішніх Харківської, частини Сумської, Донецької та Луганської областей України і трьох східних областей сучасної Росії. Так з'явилася **Слобожанська Україна**, яку Царьов із Путіним так уперто відносять до Новоросії.

У 1670-х роках до Слобожанщини належали, зокрема, міста Тор і Бахмут (нинішні **Слов'янськ та Артемівськ**).

На карті нижче - три складових частини сучасного українського Лівобережжя - Гетьманщина, Слобожанщина і Запоріжжя (червоним позначені міста, яких на той час іще не було):

Сірим кольором позначено територію **Гетьманської держави**, зеленим - **Слобожанської України** (де козацька полкова адміністрація визнавала владу Московського царя), помаранчевим - землі **Війська Запорізького**.

Чорноморське узбережжя на захід від Дніпра належало **Османській імперії**. Приморські степи на схід від Дніпра входили до складу **Кримського Юрту**

Запорожці у перервах між походами спромоглися колонізувати значну частину майбутньої "Новоросії", розвиваючи у Степу осідле землеробство (дивись карту нижче).

У 1690-х армія гетьмана Мазепи захопила турецькі фортеці на Дніпрі. На їхньому місці з'явилися нинішні Каховка і Берислав (Херсонська область).

Вольності Війська Запорізького, XVIII сторіччя. Угорі - Гетьманщина і Слобожанщина, унизу - Кримський Юрт, ліворуч - Османська імперія.

Кольоровими цятками позначено розташування сучасних міст. Зелена - Миколаїв, синя - Херсон, червона - Дніпропетровськ, жовта - Донецьк.

Козацька **Домаха** - нинішній Маріуполь, названий так греками, які [переселилися у Приазов'я із Криму в 1780-х](#). У селі **Старі Кодаки** під Дніпропетровськом прописаний депутат Олег Царьов

У XVIII сторіччі [українці взяли активну участь](#) у створенні Російської імперії.

Російсько-козацькі війська у кількох війнах [витіснили турків](#) із Причорномор'я, вперше з часів Великого князівства Литовського підкоривши Степ - спершу морське узбережжя між Дніпром і Бугом, потім між Дніпром і Дністром.

У 1783 році [імперія анексувала Крим](#), ліквідувавши державність кримських татар. Осідла цивілізація остаточно (?) перемогла кочову, отримавши від останньої величезні і малозаселені простори приморського Степу на схід від Дніпра - аж за Кальміус, за Дон, за річку Кубань, до Кавказького передгір'я.

Здобуті степові землі колонізувалися всюдисущими українцями. Освоювати простори Кубані, яка входила до володінь Кримського Юрту, теж вирушили рештки Війська Запорозького.

А землі Запорозької Січі імперська влада вирішила перейменувати. Саме тоді **вперше з'являється термін "Новоросія"**, який зараз намагаються реанімувати Путін і його ретранслятор Царьов.

В 1764 році на козацькій території **створено Новоросійську губернію** з центром у "річ посполитському" Кременчуку. Губернія проіснувала 19 років.

Імперська адміністрація заснувала на Півдні України нові міста - Херсон, Миколаїв, Одесу, Тирасполь, Севастополь - і запрошувала в регіон іноземних колоністів. Але будували ці міста і заселяли край переважно все ті ж українці. Так було, зокрема, із **Катеринославом** (нинішнім **Дніпропетровськом**), заснованим у 1777 році на місці козацьких поселень.

Планувалося перетворити Катеринослав на третю столицю імперії, але після смерті Катерини II про ці грандіозні задуми забули. А [місто залишилося](#).

У 1796 році **Новоросійську губернію** було **створено удруге**. Центром нової адміністративної одиниці став Катеринослав, який поспішно і ненадовго перейменували на Новоросійськ.

Ось яку територію посідала Новоросійська губернія у 1800 році:

"Новоросія"

Як бачимо, до складу омріяної Пугінін-Царьовим "Новоросії" **не входить Харківщина і більша частина Луганщини**, колонізовані раніше, у часи Слобожанської України. Натомість "новоросійськими" є Таганрог і Ростов-на-Дону у нинішній РФ.

Дивує, що Царьов не додав до складу "нової федерації" і Крим - це ж ісконно наша, новоросійська земля!

Міста **Донецьк** і **Луганськ** з'явилися на описуваній території одним із найостанніших. Стрімка індустріалізація регіону - і масовий приток робочої сили - розпочалася тільки у

1870-х роках. Капіталісти із Західної Європи [перетворили рештки українського Степу](#) на промисловий **Донецький вугільний басейн**, хоча дрібний видобуток кам'яного вугілля тут вівся ще з козацьких часів.

Металургійний завод, з якого бере свій початок місто Донецьк, засновано британським гірничим інженером, валійцем Джоном Юзом у 1869 році. Але Новоросія припинила своє існування значно раніше.

Бо **в 1802 році Новоросійську губернію було ліквідовано**. Термін "Новоросія" продовжували використовувати, як обмовився Путін, для "царської термінології", з політичною метою.

Імперія регулярно креативила подібні терміни - скажімо, напередодні [російсько-японської війни](#) на території Маньчжурії планувалося створити адміністративну одиницю під назвою **"Жовторосія"**.

Згідно з "царською термінологією", історично існували "триєдині" Малоросія (ядро давньої Русі, козацька Гетьманщина), Білорусія і Великоросія (Північна Русь, довкола Москви).

А у XVIII сторіччі, мовляв, до цих трьох історичних "-росій" **додалася ще й Новоросія** - відвойоване у турків і татар Чорноморське узбережжя, безлюдна степова пустка. І тільки імперія, мовляв, започаткувала в цій пустці нове життя, запрошуючи християн-колоністів і засновуючи міста. Української ж колонізації краю не було, як і самих українців.

Щось подібне заявив три тижні тому і Путін: *"Харків, Луганськ, Донецьк, Херсон, Миколаїв, Одеса не входили до складу України в царські часи. Це все території, передані у 1920-ті роки радянським урядом, а [російський] народ же там залишився"*.

Насправді можна легко **дідзятися, що ж за народ мешкав у "Новоросії"** у царські часи.

У XIX сторіччі у Північному Причорномор'ї проводяться перші демографічні дослідження. Про дані цих досліджень для "Історичної Правди" **написав історик і краєзнавець із Одеси Олег ГАВА**.

За результатами першої ревізії (перепису населення) в Російській імперії **85% мешканців "Новоросії"** були українцями. Дані наводяться за *Кабузан В.М. Заселение Новороссии в конце XVIII - пер.пол. XIX в. (1719-1858 гг.). М., Наука. 1976 г. Стор. 248.*

У 1802-му Новоросійська губернія була остаточно ліквідована, проіснувавши 6 років. Її розбили на три менших губернії - **Херсонську, Таврійську та Катеринославську** губернії.

Адміністративна реформа була пов'язана з урядовою програмою іноземної пільгової колонізації - на простори козацько-татарського степу були запрошені німці, греки, болгари та інші народи.

Внаслідок цього частка українців на півдні України стала меншою, але до самого кінця існування імперії **українці становили більш як 70% населення** всього краю.

Найбільш строката (а тому і найбільш показова) в етнічному вимірі була **Херсонська губернія**. До її складу входили сучасні Херсонська, Миколаївська, Одеська, частини Кіровоградської та Дніпропетровської областей України плюс Придністров'я.

Карта Херсонської губернії

За даними військового статистика, полковника Генштабу Російської імперії А.Шмідта, в середині XIX сторіччя (1851 рік) загалом у Херсонській губернії мешкало **1.017.789** "душ обох статей".

У звіті імператору Олександрю III тимчасовий Одеський генерал-губернатор Йосип Гурко зазначав, що важко назвати край *"російським по духу"* через велику кількість *"чужих російському народу елементів"*.

Національний склад Одеси

За переписом 30-х років XIX століття, місто населяли **72 505** жителів

українці
44589

євреїв
11976

росіян
4938

німців
1291

інших
8489

молдован
1232

Інфографіка: tyzhden.ua

До цих елементів Гурко (сам виходець із білорусько-литовської шляхти) відносив молдаван, татар, греків, євреїв, болгарських і німецьких колоністів.

Також генерал-губернатор говорив про *"особенности русскаго контингента"*. Під особливостями він мав на увазі саме українців, які зазнали впливу нехарактерних для Московської держави традицій - польських, козацьких, запорізьких...

Населення Херсонської губернії і Одеського градоначальства в 1851 році:

1. Малоросіян (українців)	703.699
2. Молдаван і волохів	75.000
3. Євреїв і талмудистів (юдеїв)	55.000
4. Німців	40.000
5. Великоросіян (росіян)	30.000
6. Болгар	18.435
7. Білорусів	9.000
8. Греків	3.500
9. Циган	2.516
10. Поляків	2.000
11. Вірмен	1990
12. Караїмів	446
13. Сербів	436
14. Шведів	318
15. Татар	76

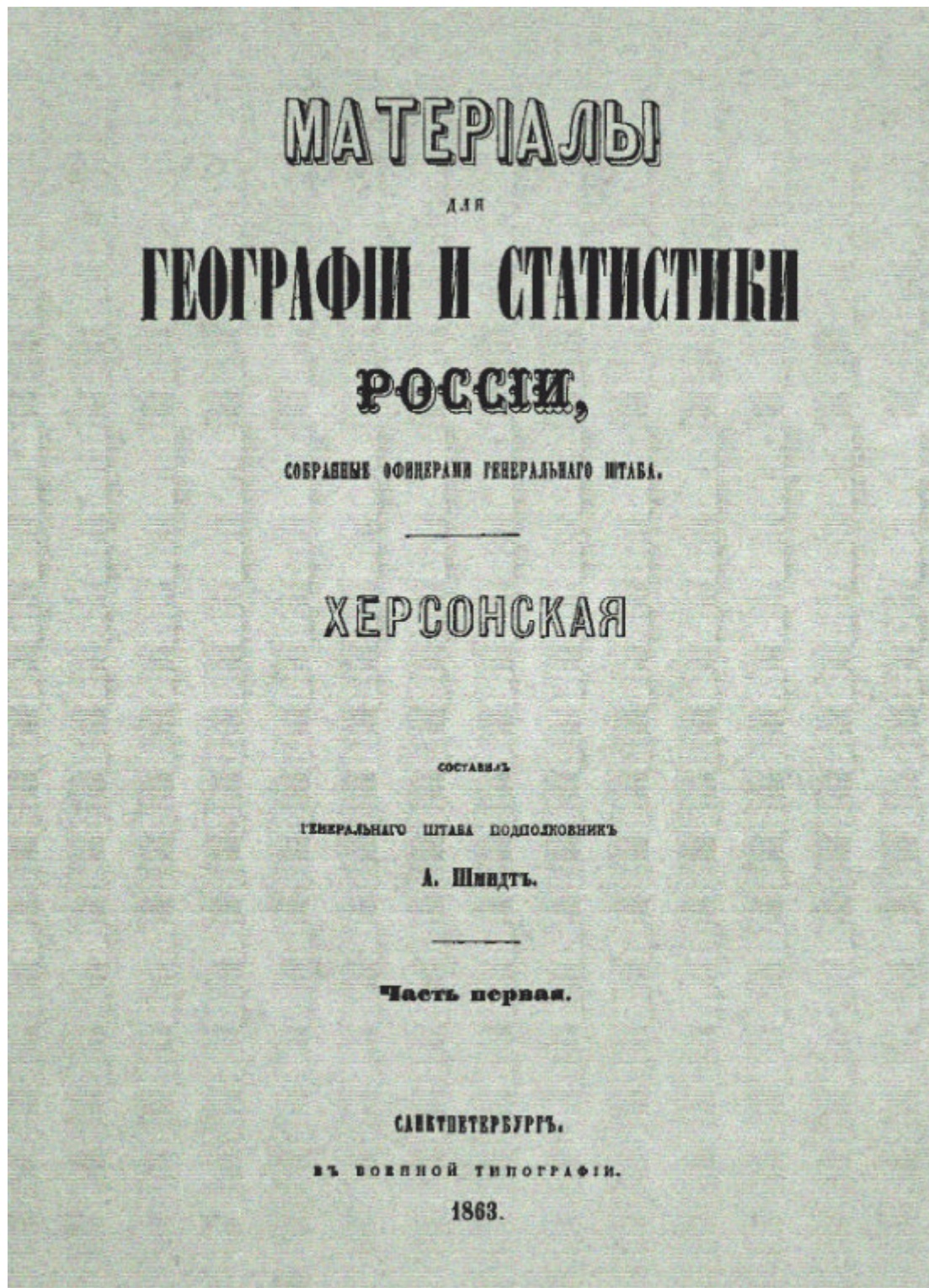
Джерело даних: Шмидт А. "Материалы для географии и статистики, собранные офицерами генерального штаба. Херсонская губерния. Часть 1". Санкт-Петербург, 1863. Сторінки 465-466

Додатково полковник Шмідт повідомляє про населення "змішаного племінного складу" обох статей.

"Змішаних" різночинців *[інтелігентів, які вийшли з нижчих станів, не з дворян - III]* і родин відставних нижніх *[ідеться про військових - III]* чинів - 48.378 душ.

"Змішаних" дворян у Херсонській губернії було 16.603 осіб, іноземців *[вочевидь, ідеться про підданих інших держав]* - 10.392 осіб.

"Різночинці і сімейства відставних нижніх чинів **швидше можуть бути віднесені до Малоруського**, ніж до якого-небудь іншого народу", - наголошує в коментарях до наведеної вище таблиці Шмідт.

Обкладинка [дослідження Шмідта](#)

Як видно з таблиці, донесення одеського генерал-губернатора Йосипа Гурка про "нерусскость края" мали під собою вагомі підстави.

У складі понад мільйонного населення Херсонської губернії, включно з Одеським градоначальством [окрема адміністративна одиниця, охоплювала територію міста Одеси - III] в 1851 році нараховувалося 30 тисяч "великороссіянь обоихъ половъ душъ" - тобто близько 3%.

Натомість частка українців складала більше 70%.

За даними річних губернаторських звітів, протягом 1861-1886 рр. чисельність населення у Херсонській губернії зазнала такої динаміки:

- за рахунок природного приросту збільшилась на 675.027 осіб;
- за рахунок заселення виходцями з інших територій імперії збільшилась на 192.081 осіб;
- з рахунок виселення частини селян скоротилася на 2.896 осіб.

Губернаторський звіт 1868 року (Херсонська губернія):

Українці	917.660	71%
Молдавани	116.323	9%
Росіяни	71.087	5,5%
Євреї	90.474	7%
Німці	51.699	4%
Інших	45.237	3,5 %

РАЗОМ	1.292.480	100%

Джерело даних: Бойко Я.В. "Заселение южной Украины 1860-1890 гг." Черкасы, 1993

Загальний приріст по губернії склав 864.312 осіб (85,8%). Населення зросло майже на 78% за рахунок перевищування народжуваності над смертністю і тільки на 22% за рахунок переселенців з усіх інших губерній Російської імперії.

Щоби більш точно встановити зрушення в етнічному складі Херсонської губернії за період у 36 років (1861-1897), потрібно звернутися до результатів Першого загального перепису Російської імперії 1897 року:

Походження переселенців до Херсонської губернії (1897 рік):

Райони виходу переселенців	Кількість переселенців, які заселилися		
	в повітах	в містах	всього по губернії
1) Правобережна Україна	61.603	89.759	151.362
2) Лівобережна Україна	20.851	21.394	42.245
3) Російські губернії	7.484	29.041	36.525
4) Білорусія	4.548	23.203	27.751
5) Прибалтика	148	1.886	2.034

ЗАГАЛОМ	94.634	165.283	259.917

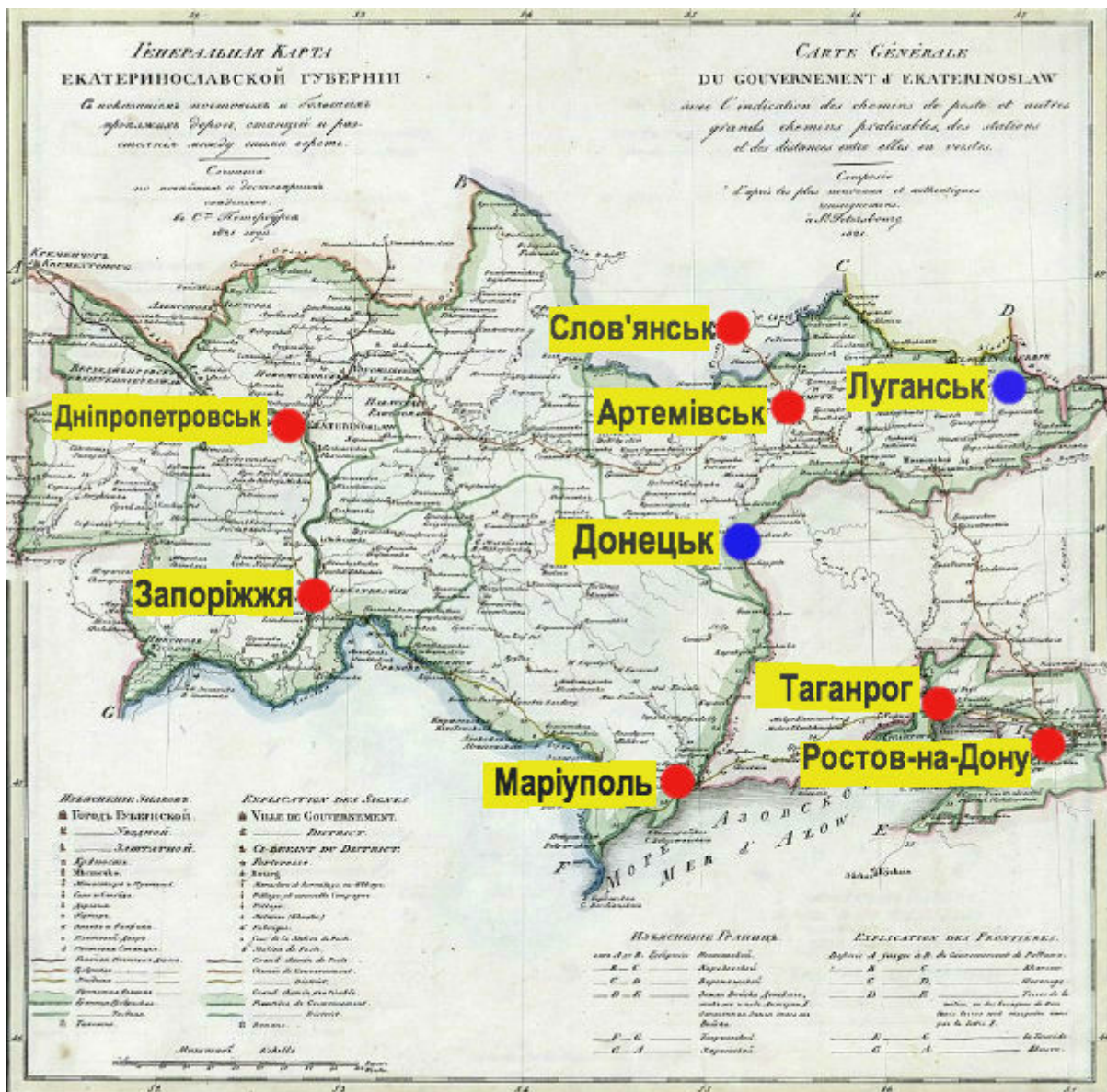
Джерело даних: Кабузан В.М. "Заселение Новороссии в конце XVIII - пер. пол. XIX в. (1719-1858 гг.)". Москва, издательство "Наука". 1976 рік

Як бачимо, за період 1861-1897 рр. у Херсонську губернію переселилося майже 260 тисяч людей, тобто менше 10% від усього населення губернії - 2.733.612 осіб.

Із цих 260 тисяч **вихідців із Правобережної та Лівобережної України було 193.607 осіб або 74%** від загальної кількості переселенців. А вихідців з інших губерній було 66.310 осіб (2,5% від усього населення губернії).

Упродовж другої половини XIX ст. частка переселенців з українських губерній до "Новоросії" була переважаючою.

На думку відомого дослідника історичної демографії, москвича Володимира Кабузана, **частка українців у Херсонській та Катеринославській губерніях (разом) в середині XIX сторіччя складала 73,5%.**

Карта Катеринославської губернії 1821 року. Донецька ще не засновано, це станеться у 1869-му. Місто Луганськ офіційно з'явиться у 1882 році - на базі робітничого селища ливарного заводу, збудованого шотландцем Гаскойном у 1799-му.

Тогочасні назви: Дніпропетровськ - Катеринослав, Запоріжжя - Олександрівськ, Слоб'янськ - Тор, Артемівськ - Бахмут

Територія Криму на той час входила - разом із південною частиною нинішньої Херсонщини - до складу **Таврійської губернії**.

За даними Першого загального перепису 1897 року, українська мова була найпоширенішою (**42,2%**) у повітах Таврійської губернії. Російська - на другому місці (27,9%), татарська - на третьому (13,6%).

Карта Таврійської губернії

Натомість серед міського населення Таврійської губернії найпоширенішою була російська мова (49%), українська ж перебувала на четвертому місці (**10,4%**) після татарської (17,2%) та їдиш (11,8%).

Висновки:

У Херсонській губернії від часу її створення (1802 рік) до кінця "царських часів" (1917) переважну більшість - до 3/4 загальної кількості населення - складали українці.

Пропорціональна тенденція етнічного складу Херсонської губернії зберігалась до початку Першої Світової війни.

Частка українців серед населення Катеринославської губернії була дещо більшою.

Частка україномовного населення Таврійської губернії була дещо меншою, але українська мова все одно залишалася однією з найпоширеніших, нарівні з російською.

P.S. від редакції: На відміну від Путіна і Царьова, ми не збираємося мірятися історичними правами певних "виняткових" націй чи мов на певну територію. В Україні знайдеться місце всім, хто підтримує цілісність і незалежність нашої держави.